

ՀԱՅՐԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՂԵՐԻ ՈՌՈԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ղազվինի ունի բառական ընդարձակ խաղողի այգիներ և պտղատու ծառերի պարտէզներ, որ ջուր ստանում են գլխաւորապէս ստորերկրային ջրապաշարից, արհեստական քանքանների միջոցով, որովհետեւ գետ ու գետակ չունի և մերձակայ բարձունքներից ինքնահոս ջրերի քանակը աննշան է:

Յիշեալ շուէի ուղին հասնում է մինչև Թեհրան, արեւելահարաւ ուղղութեամբ, մինչև Պարսկաստանի ներկայ մայրաքաղաքը: Ճանապարհին կայ միայն մի փոքր գետ կամ գետակ, Արխէշի ջուրը, որի մէծ մասը 1925 թ. չափ դարձած Ռիգա խաւի կարգադրութեամբ 1929 թ. տարւում է մայրաքաղաք, խլելով տեղական գիւղական ազգաբնակչութեան ձեռքից, քաղաքի նորագոյն ձևով, 30-45 մետր լայնացրած փողոցների ջրման և ազգաբնակչութեան այլ կարիքների համար: Թեհրանը վերջի երկու երեք տարիներում, իր գլխաւոր մասերով, համարեա թէ ամբողջովին վերաշինել է, եւ երկրակաշանի տներով, գեղեցիկ ծառատունկ փողոցներով, քաղաքային ծաղկանոցներով, սքովերներով և հասարակական մեծ ու հոյակապ շէնքերով:

Թեհրանը Ղազվինի պէս նոյնպէս զուրկ է գետ ու գետակից, մինչդեռ մօտ 300,000 ազգաբնակչութեամբ մայրաքաղաքը, իր արտասովոր ընդարձակ նստաւայրով, ունի ճոխ բուսականութիւն, անհատ մեծամեծների և հարուստների խոշոր պարտէզներ և տների մեծ մասի բակերում մեծ ու փոքր աւաղաններ, կլիմատրոնի տարածւող լաւ մշակած դաշտեր և քաղմաթիւ գիւղեր: Գիւղերի մի մեծ թիւը ընկած է քաղաքի հիւսիս արեւելեան ղէպի լեռնաշղթաները բարձրացող հովտաւան գիրքերում, մօտ 15-20 կիլոմետր հեռավորութեամբ, որոնք ծառայում են մայրաքաղաքի համար իբրեւ ամառանոցների:

Քաղաքի նստաւայրը միանգամայն հարթ տարածութիւն է, նախկին տիրապետողների օրով աղիւսէ պարիսպներով և մեծ խրամատով պաշտպանւած, առանց որ և է բնական ամրութեան: Ներկայումս պարիսպները փլցնում են և խրամատները լցնում, իբրեւ կարևորութիւնից զուրկ բնանաւորում: Այդ հարթութիւնը ոչ շատ թեք մակերեսովով բարձրանում է ղէպի իր ամբարանոցային գիւղերը, որտեղ նախկին ու ներկայ շահերը սքանչելի ամառանոցներ ու պարտաներ ունին շինած, ոչ պակաս չափով հերոպական գեսպանատները, մանաւանդ նախկին ցարականը և անգլիականը: Պարսիկ մեծամեծներն ու հարուստները նոյնպէս ունին գեղեցիկ ամառանոցի շէնքեր, ընդարձակ պարտերով և պարտէզներով, թէ՛ գեկորատով և թէ՛ պտղատու ծառերից: Այդ բարձունքները շարունակութիւնն են կազմում Պարսկաստանի ամենաբարձր լեռների, Դեմաւէնդի լեռնաշղթայի, որի մէջն է 21,000 տոնաչափ՝ առասպելներով հարուստ գագաթը, մշտական ձիւնով ծածկւած և երկրի հեռավոր տեղերից երեւացող:

Լեռնաշղթան մայրաքաղաքի հետեւում մի տեսակ պատնէշի պէս կանգնած է հիւսիսի սառնամանիքների ղէմ յանդիման և իր անդնդախոր ձորերում պահում է մըշտական ունեւ ձիւն միծ կոյտեր և սուռցարաններ: Բնականից այդ եղանակով ամբարած խոնաւութիւնը աստիճանաբար հալելով սուզւում է երկրի ներսը, իսկ պարսիկ ժողովուրդը, բազմադարեայ քաղաքակրթութեան ուղիներով ընթանալով, գետնատակ տունիկներ է ծածկում, որոշ հեռավորութեամբ հորերի բացւածքներով և այդ տունիկների մէջ կոտակւած ջրիւր հաւաքում է ինքնահոս առուների մէջ և ծառայեցնում իր կարիքներին, ինչպէս իրենից առաջ քաղաքակրթւած Ուրարտա-

ցին հրը՝ և միւս հին ազգերն էին անուամբ

Քանքաններն են զլիսաւորապէս թնկ-
րան մայրաքաղաքի, նրա ազգաբնակու-
թեան, նրա բազմաթիւ տաճարանոցներին
բազմապիսի կարիքներէ համար ջուր մա-
տակարարութեւ, որովհետեւ ինքնաբերական
ջրերը աննշան քանակի են:

Թեհրանից մինչեւ Սպահան, Մեծ կոշ-
ւած Շահաբասի հնութեան մնացորդներով
հարուստ մայրաքաղաքը, հինգ հարիւր կի-
լոմետր է, դէպի հարաւ ընկած, Պարս-
կաստանի համարեա կենտրոնական մա-
սոււմ: Այդ վիթխարի տարածութեան մէջ,
125 կիլոմետրի վրայ Ղուս քաղաքն է գլու-
նուում, շիա մահմադականների ամենամեծ
սրբափայտերից մէկը, որի միջով համանուն
գետն է հոսում և այնուհետեւ մինչեւ
Սպահան ինքնահոս ջրեր՝ չէք տեսնում և
միայն մի տեղ մի բարակ աղբիւրի էք հան-
դիպում: Միմեանից բաւական հեռու,
անծայր ամառութիւններով անջատած
գիւղեր և շէն տեղեր են պատահում, որ
իրենց գոյութեամբ դարձեալ քարհիւքների
ջրերին են պարտական:

Սպահանի միջով հոսում է երկրի կեն-
տրոնական մասի ամենամեծ գետը, Զա-
յանդոսոտ գետը, որը գարնանը բաւա-
կան խոյր կերպարանք է ստանում, ծած-
կելով իր հունի ընդարձակ աւազանը, իսկ
հազաւցիւտ տարիներում՝ ձիան և անձրե-
ների առատ ժամանակներում, ափերն էլ
է հեղեղում: Դեռի վրայ շինւած են չորս
կամուրջներ, Շահաբասիան դարից, եր-
կուքը մի շարք աշգրիտ և ճարտարապե-
տական գեղեցկութիւն տաւոյ յաւելւածք
շինւածներով: Քաղաքը գտնւում է ձախ
ափին, իսկ ավալի տուած էր Հայաստա-
նից 1605 թ. բռնութեամբ գերեզմարած Հա-
յերին, որ Նոր-Ջուղա անունով քաղաք
էին հիմնել, եթէ թաղից բաղկացած, Ե-
րեւանի, Թարվիլի, Քոչերի և ին. անուն-
ներով, անշուշտ համապատասխան գաղ-
թականների խոսնական բնակատեղերի ա-
նունների յիշատակութեամբ: Այժմ այդ
մասում էա, ինչպէս Նոր-Ջուղայի շրջա-
պատում, Նոր-Նախիջևանում, ապրում են
Հայերից աւելի շատ՝ տեղացի ընկիներ:

Ջայնագառուտը սկիզբն է առնում
Փերիա և Ջորմաչալ լեռնային բարձրագիւր
գաւառներից, որ նայն ժամանակը գերե-

վարած հայ գիւղական ժողովրդի բնակու-
թեան վայրերն են ծառայում: Սպահանից
մինչեւ այդ գաւառները եղող տարածու-
թեան բարձրանալը շատ աննկատելի է և
սայլի բնական և չպատրաստւած ճանա-
պարհը որեւէ աշէր ընկնող թեքութեան
չի հանդիպում, հետեւապէս և գետի հո-
սանքը Հայաստանի գետերի պէս անդըն-
դախոր գահալիժութեան ընթացք չունի
և ոչ էլ Ռուսաստանի գետերի դանդաղու-
թիւնը:

Բաւական մեծ գետի ջրերի մինչեւ վեր-
ջին կաթիլը օգտագործւում է տոգման
համար. բայց այստեղ էա, գետի մաքուր
ընթացքին զուգահեռ, ալ և ձախ ափե-
րին, սկսած յիշեալ Փերիա և Ջորմաչալ
գաւառներից, գործում են անվերջ քան-
քաններ, մի քանի անգամ աւելի հողա-
մասեր մշակելի դարձնելով, քան գետի
ջրերը կարող էին: Օրինակ՝ Նոր-Ջուղան
գետի ջրից մաս աւելի և սեպակաւան ևսում,
բայց այդ ուռնի ջուրը ռոտգման համար
բաժանելով բաւական ընդարձակ սեպակա-
կան դաշտի վրայ, որի կիսից աւելին խա-
ղողի աշէրներն են, իւրաքանչիւր իրաւա-
տիրոջ յատկացրած ժամանակամիջոցում,
ամառւայ շոգերին հաղիւ երկուսից երեք
անգամ ջրելու հերթ է հասնում, մինչդեռ
խաղողի այգիները տիրող տաքութեան
պատճառով շարաթական ջուր են պահան-
ջում. իսկ այդ թերին լրացնում և բա-
ւարարում են հորերի ջրերով: Ամեն այգի
իր սեպակաւան հորն ունի, երբեմն աւելի:
Ինչպէս նկատուել է, այդ հորերն էլ քար-
հիւքների կարգին պիտի հաշուել, իրեւ
ստորերկրից պաշարի մասնակիցներ:

Գիւղատնտեսական ասպարիզում Պարս-
կաստանի կուլտուրան ամենաարժէքաւոր
արտադրանքներն ունի. երկրի մի ծայ-
րից մինչեւ միւսը, որտեղ, իրեւ անհրա-
ժեշտ պայման, ջրելու հնարաւորութիւն
կայ, հասնում և մշակւում են խաղողի
որթը, ամենաընտել և բազմաթիւ տեսակ-
ների, դրձն ու ծիրանը, նուշն ու թուզը,
չերամապահութեան և պտուղների թուփը,
ձիթենին իւղ արտադրող, խնձորն ու տուն-
ձը, ընկոյզն ու կաղիքը. իսկ Շիրապից
սկսած և աւելի հարաւ հասնում են ար-
մաւը, ֆուստն, իմոնն ու Նարինջը, և ին-
վերջինները մեծ ծառերի պէս բացօդայ

բուսնում են Գլխանում ու Մագանդարանում, Կասպից ծովի հարաւային ափերին, որտեղ վերջերս սկսել են մշակել թէյի թուփը և Հնդկաստանի ջուրը — վուշի մանվածք ստանալու: Հողամշակութեան սերմերն են՝ ցորենն ու գարին, Եգիպտացորենը, կորեկը, հաճարը, բամբակը, թամբաքունն և ամեն տեսակ բնոգեղէնները:

Երկիրը հողի պակասութեան հասկացողութիւն չունի, այլ պակասում է ջուրը, որը արժէքաւորում է հողը և մարդկային կենցաղը հնարաւոր դարձնում: Ջրի արժէքին պիտի վերագրել հողամշակութեան ինտենսիւ որոշ ձևերի կիրարկումը: Նոյն կտոր հողից պարտկը աշխատում է տարեկան մի քանի բերք ստանալ, որովհետեւ այդ կտորը միայն կարող է ջրել: Մարդկային եւ կենդանական աղբով, հին շինութիւնների արեւակար եղած պատերի հողերով, փողոցներից կուտակւած աղբով, անպայման երկու տարին մի տնգամ պարարտացնում է խաղողի այգիները, իսկ ամէն տարի սովորական մշակութեան դուշտերը: Ամենափոքր թեքութիւն ունեցող հողամասերի երեսը զիգզգաձև փոսերով է ծածկում, որպէսզի ջրելուց հողաշերտերը չլւացեն, ինչ որ անխնայ տեղի է ունենում Հայաստանի բոլոր լեռնային գետառաններում: Աւելի լաւ արդիւնք ստանալու համար, փոխանակ արօրի հեշտ միջոցին՝ դիւիւլու, յատկապէս Սպահանում, Երկար սրածայր բահերով են հողը փորում: Մի իշարեւ աղբ ձեռք բերելու համար, ամբողջ օրւայ ճանապարհ են կտրում անցնում:

Սպահանից մի քանի հարկւր կիլոմետր աւելի հարաւ է ընկած Շիրազի բերրի դաշտը, որտեղ մշակում է խաղող և ստացւում է երկրի ամենագոյնական գինին, որտեղ ձմեռ չկայ եւ լիմոնի ու նարինջների մշտականաչ պարսեպներում ու բոլոր պարսկներից անչափ սիրւած և խլամած ու ծաղկանոցներում Հաֆիզ և Սաադի պարսկի մեծ բանաստեղծների գոված սոխաներն են բրդում, և որի մերձակայքում է գտնւում Պարսկաստանի անցած փառքի ամենամեծ յիշատակարան—աւետակը: Պերսպոլիս քաղաքը, Դարեհի եւ Բասթըրիսի վիթխարի պալատի բեկորների մնացորդներով: Ոչ հին Պերսպոլիսը և ոչ

էլ Նոր Շիրազը գետ ու գետակ ունին, նման թեհրանին. Նրանց չըջապատի մեծ դաշտերը սառերիկրիայ ջրերով են կենդանութիւն ստացել: Այժմ Պերսպոլիսի շուրջը ամառութիւն է թագաւորում և հնութեան մնացորդները անխնայ յափշտակութեան ենթարկւելով, Եւրոպայի անյագ ժողովուրդների ժողովածուների քանակն են մեծացնում:

Տեսանք որ Վանի քարհիւզների հնութիւնը Լիմանի կողմից վերապահւումով էր ընդունւել: Ուրարտացիների երկրին տիրող Դարեհը անկասկած այդ զարգացած արհեստը պատրաստի ընդունել էր նախորդ աւելի քաղաքակիրթ և իրեն նախադրւած ժողովուրդներից, հետեւապէս Վանի քարհիւզների ծագման հնութեան մասին չպէտք է կասկածել:

Շիրազից ուղեորիցով դէպի աւելի հարաւ մինչև Հնդկական Ովկիանոսը, Պարսից ծոցը, երեք շաբթ քնօրանցել կամ լեռնագոտիների պիտի մալլցիչ անցնել, որոնց մէկի վրայ, ովկիանոսի խոնաւութեան ազդեցութեամբ, կաղնի ծառերի անտառներ են բուսնում, որոնց պտուղը իրենց անասունների հօտերով այդ լեռների վրայ չուող բնակիչներին կերակուր է ծառայում: Սակայն այդ մասում եւս հանդիպում են միտին փոքրիկ և անշուն ինքնահոս առուակներ և մի գետակ: Մշակման դաշտերի մօտ հանդիպում էք գարձաւ կամ հորերի կամ քարհիւզների:

Բուշիր քաղաքը գտնւում է Պարսից ծոցի ափին և երկրի հարաւի մեծ նաւահանգիստն է, Հնդկական ովկիանոս մշտնելու համար: Այդտեղ եւ նոյն սիւստեմն է գործում, հորն ու քարհիւզը, լրացնելու ինքնասու սակաւաքանակ ջրերի պակասը:

Սպահանից դէպի արեւելահարաւ են ընկած Սզգ ու Բրման քաղաքները, իսկ դէպի հիւսիս—արեւմուտք Սուլթանաբադ, Համադան, Բիրմանշահ քաղաքները, իրենց ընդարձակ գաւառներով: Այդ բոլոր վայրերում եւս նոյն սիւստեմն է թագաւորում և ոռոգման նոյն եղանակը:

Դարերի փորձն ու պահանջը Պարսկաստանում քանքանափորների յատուկ կադրեր է առաջ բերել: Կան այնպիսի գիւղեր, որոնց բնակիչների զլխաւոր գործն է քանքանափորութիւնը և Նրանց մաքրումն

ու պահպանումը: Ամէն երկու, ան առաւելն երեք տարուց յետոյ քանքանները ներսից պիտի մաքրին, այլապէս խնամաւորներէից չամրացած տուննիւնրից թափուղ հողը ջրի քանակը կ'պակեցնին և լճացումներ ստեղծելով, աւերներ կ'պատճառի: Սակայն որքան փոքր է այդ ծախքը, համեմատած բաց առունների տարէց տարի անհրաժեշտ մաքրումների համեմատութեամբ: Քանքանափորները գործնական հմտութեամբ ի վիճակի են նոր փորելու և քանքանների տեղերն ու ուղղութիւնը որոշել, թէեւ Պարսկաստանում այդ այնքան էլ գծար չէ, որովհետեւ կան քանքանների շատ տեղերում դարիւր առաջ գործադրած և ներկայի ազգաբնակչութեան սակաւութեան և աղքատութեան պատճառով երեսի վրայ են ձգւած և նոր կարելի համար հարկաւոր է այդ հինը նորոգել:

Հայաստանի իբրեւ Պարսկաստանի սահմանակից երկիր, կլիմայական և հողամշակման բուսական ընդհանուր զծեր ունի, բայց մի երկրիւր իր փոքրութեամբ ոչ այնքան սակաւաբուր է և ոչ էլ այնպիսի ընդարձակ անապատներով է ձոխացած: Հիմնական նմանութիւնն այն է, որ մեր երկրում գլուղատնտեսութեան յաջողութեան համար ռոտգումը անհրաժեշտ է: Յայտնի սահմաններում, լինելիք մեր առաջարկն է, Պարսկաստանի և Ուրարտացիների օրինակն աչքի առաջ ունենալով մեր երկրի համար որոշել դիկավար սկզբունք դարձնել քարկղզիորութիւնը Հայաստանի Կառավարութեան ռոտգման ծրարագրի մէջ, քարկղզիների օգտագործումը ոչ միայն անուշադրի չթողնել, այլ առաջնակարգ տեղ տալ:

Թ. Հայաստանի ջրային ռեսուրսները.

Բնութիւնից մեր երկրին տրւած են երկու վիթխարի ջրամբարներ, որ տարւայ ձիւնաբեր և անձրևաբեր հզանակներին նախ, հետո տեղերի ջրատար ամպերը զէպի իրենց են քաշում և ապա իրենց ծոցում գոյացած վիթխարի խոռոչներում և ստորերկրեայ շերտերում ամբարում են, տարւայ ընթացքում ամբողջ երկրին մատակարարելու համար: Գոցանից մէկը Արագած լեռն է իր լայն փուռածքով, Ա-

րայի, Սպիտակի և Զաջուռի բարձունքների հետ, միւսը Աղմաղանի, Մխխանի և Գեղարքունեաց լեռների բարձունքում թառած Սեւանայ լիճը, 640 ոտք ծովից բարձր: Մեր երկրի, Պարսկաստանի հետ համեմատած, չափազանց առատ ջրերը, աղբւրներով, գետակներով ու գետերով այդ երկու վիթխարի մասերներիցն են ոկիզրն տոնում և գահալէժ բարձունքներից գլխուում են մեր և մասամբ մեր երկու հարեւան հանրապետութիւնների դաշտային հողերը պողպէր և մշակելի դարձնում: Արագածի բարձր գագաթը չը հաշւած, երկու քանգահածներ համարեալ են բարձրութեան վրայ են գտնուում, առեւելքից արեւմուտք դէմ յանդիման կանգնած:

Արագածից բղխող ջրերն են, Ախուրեանը, որ արեւելքից իւր մէջ է ընդգնում լեռան վտակները և օտորերկրեայ հոսանքի ջրերը: Սեւ ջուրը, կազմւած ամբողջովին վիթխարի աղբւրներից և ստորերկրեայ սուզմունքներից: Այդ գետը մինչև իր դուրս գալու տեղը Արարատեան դաշտի սկսւածքում, ծածկւած է լուսայի հաստ շերտով և հոսելով ցածր մակերևութի վրայ, ընդամենը 20-25 կիլոմետր երկարութեամբ և շատ քիչ օգուտ տալով, թափւում է Արաքսի մէջ: Արագածի ամենաօգտակար գետը Քասախն է, որի ամեն մի կաթիլ ջուրը ամառայ եղանակին, գետի սկսւածքից մինչև Սեւրի հետ խառնելը, օգտագործւում է ափերի ապրող բազմաթիւ զրուղիների բնակիչների ձեռքով: Արագածը Սպիտակի բարձունքներից իւր ջրերից բաժին է հանում Լոռայ Զորագետին-Դերեղչային, իսկ եղվարդի ուղղութեամբ Զանգուին: Ի վերջոյ Արագածի բարձունքներից են երեք սուղւում այն մեծ նաւհիները, որ փուռած են, միանգամայն անօգուտ և ֆուսակար եղանակով, սկսած Սարգստապատի շրջանից մինչև էջմիածնի ու Զորանքարայի ցածրադիր հողերը: Թէ որքան ջրեր են սուղւում երկրի աւելի խորը շերտերը, արտեղան են ջրամբարներ կազմելով, արտեղան հորերի յաճախութիւնը ապագայում կ'աւարցեն:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ԱՐՔԵՊՍԿ.

(Շարունակելի) (7)